

Науково–теоретичні аспекти здійснення психологічного супроводу дітей дошкільного віку з порушеннями емоційної сфери

У статті проаналізовано теоретичні, методичні та організаційні напрямки психологічного супроводу дітей дошкільного віку з порушеннями емоційної сфери, обґрунтовано важливість здійснення супроводу в умовах дошкільного закладу. Зазначена специфіка роботи дитячого психолога з дітьми дошкільного віку, вихователями та батьками. Наголошено на необхідності в процесі супроводу дошкільника використовувати різноманітні форми роботи психолога: комплексну діагностику; корекційно-розвиваючу роботу; консультування та психологічну просвіту педагогів, батьків; експертну діяльність; психопрогностику подальшого навчання та виховання дитини.

Ключові слова: психологічний супровід, методи психологічного впливу, емоційні порушення, соціалізація, адаптація.

В статье проанализированы теоретические, методические и организационные направления психологического сопровождения детей дошкольного возраста с нарушениями эмоциональной сферы, обоснована важность осуществления сопровождения в условиях дошкольного учреждения. Указанна специфика работы детского психолога с детьми дошкольного возраста, воспитателями и родителями. Отмечена необходимость в процессе сопровождения дошкольника использовать разнообразные формы работы психолога: комплексную диагностику; коррекционно-развивающую работу, консультирование и психологическую просвета педагогов, родителей; экспертную деятельность; психопрогностику дальнейшего обучения и воспитания ребенка.

Ключевые слова: психологическое сопровождение, методы психологического воздействия, эмоциональные нарушения, социализация, адаптация.

Постановка проблеми. Проблема порушень емоційної сфери в дітей дошкільного віку посідає вагоме місце серед інших проблем, які розглядаються сучасною дитячою психологією. Статистичні дані, що віддзеркалюють тенденції поширеності та зростання кількості дітей дошкільного віку з ознаками агресивності, тривожності, емоційної нестабільності, потреби в домінуванні, тощо ще раз підтверджують, що проблема психологічного супроводу дітей

дошкільного віку з порушеннями емоційної сфери залишається сьогодні ще недостатньо структурованою та розкритою, хоча існує багато містких робіт, присвячених цій проблемі, та вони стосуються, як правило, підліткового й молодшого шкільного віку. Але ж власне в дошкільному віці закладаються певні внутрішні передбачення, які сприяють її проявам: сензитивність до формування позитивного образу навколишнього світу, етичних і моральних принципів, основних стереотипів поведінки. Якщо на складному етапі адаптації до нової соціальної ситуації розвитку в дошкільнят сформується потенційно-агресивне світовідчуття і світорозуміння, зафіксується готовність до неадекватного реагування на зовнішні впливи, то надалі ці діти можуть скоювати деліквентні вчинки.

Здійснивши теоретичний аналіз зарубіжної літератури, в якій узагальнено досвід роботи з емоційними проблемами дітей та дорослих, описані індивідуальні та групові форми роботи, в основі яких лежать принципи відкритого вираження емоцій, діалогічна природа спілкування (Д. Боулбі, Е.Еріксон, К.Ізард, К.Роджерс, К.Рудестама, П.Лафренє, З.Фрейд, А.Фрейд, Р.Шпітц та ін.) та проаналізувавши існуючі методи діагностики та корекції емоційних порушень вітчизняних психологів (В.І.Гарбузов, О.В.Гордєєва, О.І.Захаров, О.В.Запорожець, О.Л.Кононко та ін.), ми маємо на меті виокремити психолого-педагогічні аспекти супроводу дітей дошкільного віку з порушеннями емоційної сфери.

Вихідним положенням для формування теорії та практики комплексного супроводу О.І.Казакова називає системно-орієнтаційний підхід, а важливим його положенням виокремлює пріоритет внутрішнього потенціалу розвитку суб'єкта. На її думку, супровід – це допомога особистості в прийнятті рішення в ситуаціях життєвого вибору. Це складний і водночас важливий та відповідальний процес взаємодії супроводжуючого та супроводжуваного, результатом якого є прогрес в розвитку дитини [4]. Позиція супроводу, на думку вченої, – позиція на стороні дитини для того, щоб зберегти максимум свободи та відповідальності суб'єкта розвитку за вибір альтернативного варіанта вирішення актуальної проблеми.

М.Р.Бітянова зазначає, що супровід є одним із пріоритетних напрямків діяльності психолога і визначає його як систему професійної діяльності спеціаліста, яка спрямована на створення соціально-психологічних умов для успішного навчання та психологічного розвитку дитини [1].

Найбільш узагальненою, гуманістично зорієнтованою метою супроводу є, як стверджує М.М.Семаго, захист прав дитини на розвиток та освіту, на збереження здоров'я, яке порушується

внаслідок перевантаження освітніх програм, невідповідності освітнього середовища потенційним можливостям дітей, їх емоційним переживанням [9].

Проблема емоційних порушень та психологічний супровід дітей дошкільного віку з порушеннями емоційної сфери належить до найважливіших в дитячій психології. Психодіагностику, психокорекцію та психопрофілактику проявів порушень емоційної сфери у малят треба починати ще з дошкільного віку, доки основні стереотипи поведінки не закріпилися і не набули стійких навичок.

В.В.Лебединський, О.С.Нікольська, В.М. Мінаєва, В.С.Мухіна та ін. вказують на те, що під емоційними порушеннями варто розуміти афективні порушення, які створюють труднощі у формуванні в дитини адекватного образу світу, активної позиції, стійкості у відносинах з цим світом. На думку багатьох вчених, емоційні порушення ведуть надалі до дезадаптації особистості [7, с.13].

Проблеми дитячої поведінки вивчали П.К.Анохін, Г.Д.Волков, В.І.Медведєв, Н.Б.Оконська, О.Л.Кононко, О.І.Захаров, О.С.Нікольська та ін. Зокрема, О.Л. Кононко зазначає, що для багатьох дошкільників характерними є помірні емоційні порушення, які складають частину їх розвитку і не повинні викликати занепокоєння.

Емоції та почуття розглядають як форми відображення дійсності, що проявляються у ставленні дитини до оточуючого світу, в переживаннях у зв'язку з появою, задоволенням чи незадоволенням певної потреби. Розвиток емоцій та почуттів у дошкільників залежить від багатьох чинників та пов'язаний з певними соціальними ситуаціями. Розуміння, переживання дитиною ситуації та її зміни викликає певні емоційні стани. М.І.Лісіна вказує, що емоції та почуття формуються в процесі спілкування дитини з дорослими та ровесниками [6]. Діти, виховані з раннього віку поза сім'єю або в умовах тривалої емоційної депривації чи при організації неправильного спілкування в сім'ї відчують значні труднощі в розумінні як власних емоційних станів, так і не володіють навичками диференціації різноманітних емоційних станів оточуючих їх людей. Таким дітям важко відтворювати емоції, контролювати їх та керувати ними.

Порушення звичної ситуації (зміна режиму, умов життя дитини) може бути причиною стресового стану, а також може призвести до появи афективних реакцій, а також страхів. Афект (бурхлива, стрімка, короткочасна емоційна реакція) може бути обумовлений слабкістю підкіркової регуляції. У дошкільника

процеси збудження переважають над процесами гальмування, несформовані вміння загальмувати бурхливий прояв позитивних емоцій можуть стати причиною виникнення протилежних (негативних) емоцій.

Складним для дитини-дошкільника є період адаптації до умов навчально-виховного закладу, в якому вона перебуває значну частину свого часу. Багато дітей відчують психологічний дискомфорт не тільки в перші дні і місяці свого перебування, але і в наступні місяці та інколи роки. Проблема адаптації дитини пов'язана як з психологічними, так і з фізіологічними причинами, але варто зазначити, що наслідки важкої та тривалої адаптації малюка до умов дошкільного закладу часто носять деструктивний характер. О.Л.Кононко стверджує, що характер адаптації дитини дошкільного віку до умов соціуму значною мірою залежить від її перших емоційних переживань, пов'язаних з сім'єю. Емоційна ізоляція дитини, порушення зв'язків в системі її стосунків з матір'ю призводить до важких наслідків у формуванні її соціальної поведінки, до виникнення патологічних синдромів. Сім'ї належить пріоритет у вихованні емоційної культури дитини [5].

Оскільки основними та визначальними для роботи з дітьми дошкільного віку є принципи гуманізації навчально-виховного процесу, орієнтація на індивідуальність дитини, принципи системності, активності, розвиток у дошкільників ціннісного ставлення до всіх сфер життя, то, на нашу думку, важливо правильно організувати психологічний супровід дітей дошкільного віку для того, щоб створити особистісний комфорт для дитини, вирішити проблему зниження ризику її дезадаптації у соціумі. Психологічний супровід покликаний бути своєрідною службою довіри та підтримки як для дитини, так і для батьків, а, відповідно, і позитивно впливати на становлення особистості дошкільника, на його соціально-емоційний розвиток.

Створення та реалізація програми супроводу дитини дошкільного віку з порушеннями емоційної сфери – важливе завдання психолога дошкільного закладу. Ми вважаємо, що основний зміст роботи спеціаліста в даному напрямку полягає в наступному:

- зниження емоційного дискомфорту дитини;
- формування навичок релаксації;
- розвиток навичок саморегуляції та самоконтролю поведінки;
- зняття м'язевої напруги.

Головна мета розвитку емоційної сфери дітей дошкільного віку – навчити дітей розуміти власні емоційні стани та емоційні стани оточуючих людей; сформувати уявлення про способи

вираження власних емоцій, а також вдосконалювати здібності керувати своїми емоціями та почуттями. Тому процес супроводу визначають конкретні форми та зміст роботи психолога:

- комплексна діагностика;
- корекційно-розвиваюча робота;
- консультування та психологічна просвіта педагогів, батьків;
- експертна діяльність;
- психопрогностика подальшого навчання та виховання дитини.

На першому етапі здійснення психологічного супроводу дитини дошкільного віку в якості основних методів, які дозволяють виявити особливості емоційного розвитку, оцінити емоційний стан дитини-дошкільника, ми рекомендуємо використовувати такі: спостереження, експеримент, бесіди, проєктивні малюнкові методики. Регулярне, систематичне, комплексне використання зазначених методів уможливорює достатньо об'єктивно оцінити емоційний стан дитини в умовах дошкільного закладу – при взаємодії з вихователем, з ровесниками, в процесі різних видів діяльності, в окремих режимних моментах. Під час спостереження варто звертати увагу на такі параметри емоційних проявів:

- емоційний фон;
- рівень виразності емоції;
- емоційна рухливість.

Зазначені параметри емоційної сфери можна простежити також при аналізі виконання дітьми завдань проєктивних методик “Малюнок людини”, “Дім-дерево-людина” (Дж.Бука), “Неіснуюча тварина”, “Кактус” (М.Панфілова), “Страхи в будиночках” (О.І.Захарова) та ін. Комплексне використання методик дозволяє викликати зацікавленість дитини та налаштувати її на спільне виконання завдання.

З метою вивчення рівня усвідомлення дітьми власних емоцій, виявлення емоційного стану дитини в сім'ї та в дошкільному закладі ефективним методом в роботі психолога є бесіда, в процесі якої необхідно стимулювати дитину давати повні та розгорнуті відповіді. Т.Даниліна, В.Зедгенідзе, Н.Стьопина [2] пропонують ефективну методику для проведення обстеження емоційного самопочуття дитини в дошкільному закладі, яка проводиться поетапно і полягає у виконанні дітьми трьох завдань: складання проєктивної розповіді; визначення дитиною емоційного стану людини (як стимульний матеріал використовується набір картинок із зображенням ситуацій і відповідний набір зображень обличчя); робота з картинками (ігрова вправа “Розклади картинку”). Результати проведеної роботи

допоможуть виявити індивідуальні особливості кожної дитини, її взаємостосунки із колективом дошкільного закладу.

Для встановлення причин порушення емоційної сфери дитини-дошкільника важливим є визначення ситуації або об'єктів (чи суб'єктів), які викликають негативні, психотравмуючі переживання. З цією метою рекомендується проводити діагностичне обстеження батьків та інших людей, які знаходяться в оточенні дитини (анкетне опитування, використання інформативних методик). Адже неправильне спілкування в сім'ї часто є причиною формування односторонньої афективної прив'язаності, частіше всього до матері, джерелом емоційних відгуків (як позитивних, так і негативних) можуть бути переживання всіх членів сім'ї, проявом ревності дитини до батьків часто буває народження в сім'ї ще однієї дитини. Тому дослідження сімейного мікроклімату, взаємостосунків між членами родини, місце дитини в даному мікросоціумі є досить важливим при проведенні супроводу дошкільника.

Досить поширеним у роботі з дітьми дошкільного віку є неврогенний субфебрилітет (підвищення температури тіла), який відсутній у вихідні дні і з'являється тоді, коли дитині необхідно йти в дитсадок. Негативні впливи дорослого (крики на інших дітей, нелагідний тон, строгий погляд, відсутність співпереживання) стимулюють формування неприязні до вихователя, неприйняття його, впливають на встановлення контактів з іншими суб'єктами навчально-виховного закладу. Існування зазначених проблем вимагає від психолога дошкільного закладу виокремлення особливих завдань в процесі здійснення психологічного супроводу – супровід працівників дошкільного закладу. Адже розвивати емоційну сферу дитини, навчити її усвідомлювати свої емоції, розпізнавати і керувати ними повинні не тільки спеціалісти-психологи, але і вихователі та батьки. Психологічний супровід дитини з порушеннями емоційної сфери в умовах дошкільного закладу може включати в себе як пристосування вимог закладу до можливостей дитини, так і спеціально організовані корекційні навчання дітей, педагогів та батьків. Тому при здійсненні супроводу дитини в дошкільному закладі психологу варто використовувати різноманітні форми корекційно-розвивальної роботи:

- індивідуальні заняття з дітьми;
- групові заняття з дітьми;
- спільні заняття дітей з батьками;
- спеціальні тренінги для педагогів та батьків.

Використання зазначених форм роботи здійснюється за такими напрямками:

- аксіологічний (формування вміння приймати самого себе та інших людей, при цьому адекватно усвідомлювати свої та чужі переваги та недоліки);
- інструментальний (формування вміння усвідомлювати свої почуття, причини поведінки, наслідки, тобто формування особистісної рефлексії);
- потребово-мотиваційний (формування вміння знаходити у важких ситуаціях внутрішні сили, приймати відповідальність за власне життя, вміння зробити вибір);
- розвивальний (формування емоційної децентрації та довільної регуляції поведінки) [3].

Отже, реалізуючи ці напрямки з урахуванням індивідуальних особливостей кожної дитини, з дотриманням принципів здійснення супроводу – комплексності, систематичності, послідовності, можна створити оптимальний для дитини, як основного суб'єкта навчально-виховного процесу дошкільного закладу, баланс між навчально-виховними впливами та її індивідуальними можливостями.

Метою співпраці психолога з дорослими, які оточують дитину, є підвищення рівня психологічної компетентності, заохочення до вивчення кожної дитини, розвиток психологічного мислення, допомога кожному дорослому в опануванні методів індивідуального й особистісно зорієнтованого підходу у вихованні, вміння визнавати кожну дитину особистістю, поважати її і надавати відповідну допомогу. Окрім зазначених напрямків роботи, важливим аспектом діяльності психолога є психологічна просвіта та профілактична робота з оточенням дитини, яка має проблеми повноцінного емоційного розвитку. Оскільки, як зазначає О.Л.Кононко, виникнення в дошкільників різних емоційних розладів, порушень соціальної поведінки суттєво пов'язане з особливостями їх сімейного виховання [5], тому в ході індивідуальних бесід психолога з батьками та вихователями, необхідно з'ясувати характер дитячо-батьківських взаємин, навчити помічати неадаптивні форми особистої поведінки, які можуть поглиблювати переживання дитини, допомогти дорослим відчувати свою значущість щодо надання допомоги дитині. При здійсненні такого виду роботи психологу варто звертати увагу педагогів і батьків на емоційний аспект їх стосунків: нівелювання їхніх негативних емоційних проявів щодо поведінки дитини, її успіхів у різних видах діяльності безпосередньо впливатиме на подолання гіпердомінантної позиції дорослих стосовно малюка. В результаті розуміння справжніх потреб дитини будуть налагоджуватися їх позитивні емоційні стосунки. Виховний вплив мають не стільки слова, повчання, роз'яснення, скільки

враження, які дитина отримує в результаті взаємодії з дорослим, який знаходиться поруч.

Під час зустрічей спеціаліста з батьками, вихователями дошкільного закладу доцільно обговорювати вплив на дитину емоційних станів дорослих, які її оточують. Важливо активувати, мотивувати та зацікавити дорослих у тому, щоб вони самостійно обирали оптимальний шлях допомоги дитині. Адже психолог в процесі здійснення супроводу – посередник між дитиною та оточуючими її людьми і відповідальність за вибір рішень лежить на суб'єктах супроводу. Предметом інформування дорослих є причини виникнення порушень емоційної сфери, ознаки наявності відхилень у розвитку, а також можливі наслідки для подальшого розвитку дитини. Ефективними формами психологічної просвіти та профілактики виникнення порушень емоційної сфери у дошкільнят з батьками, вихователями є такі:

- бесіди та консультації (індивідуальні та групові);
- науково-популярні лекції з питань щодо розвитку та виховання дитини;
- семінари, дискусії та диспути;
- наочні засоби (стендова інформація, презентації, буклети).

Тематичним змістом просвітницької роботи є запити батьків, вихователів, а також ініціатива самого психолога. Для батьків важливими є теми, що стосуються, причин виникнення порушень емоційної сфери, проблем адаптації дитини до дошкільного закладу, формування готовності до шкільного навчання, становлення особистості дитини-дошкільника та ін. Для вихователів – це розвивальні програми для дітей, інноваційні технології навчання та виховання дошкільників з проблемами емоційного характеру.

Змістом психопрофілактичних впливів є психомоторна організація, спрямована на попередження психомоторних порушень (гіперактивність, гіпоактивність, рухова розгальмованість, руховий автоматизм), а також оптимізація рухового навантаження в повсякденному житті дитини. Важливе місце у психомоторній організації належить рухливим іграм, завдяки яким відбувається активізація довільної регуляції у дітей старшого дошкільного віку, утримання психоенергетичного тону дитини. Т.Д.Марцинківська, І.В.Дубровіна, О.І.Ізотова стверджують, що оптимальним режимом психопрофілактичних заходів в умовах дошкільного закладу є щоденне проведення з чергуванням форм і видів психопрофілактичних впливів в залежності від вікової групи: рухово-розвантажувальна діяльність, рухово-організована діяльність, імітаційно-виразна діяльність [7].

Ще одним напрямком професійної діяльності психолога дошкільного закладу, який здійснює супровід дитини з порушеннями емоційної сфери є психологічне консультування. Цей напрям роботи в умовах дошкільного закладу визначається як система комунікативного впливу психолога на особистість, яка потребує психологічної допомоги рекомендованого типу [3]. Основним методом психологічного консультування є бесіда, а формою проведення – індивідуальна консультація.

Варто зазначити специфіку психологічного консультування в умовах дошкільного закладу – його опосередкований характер, тобто спрямованість на проблеми дитини незалежно від осіб, які подають запит. Адже дитина дошкільного віку тільки в окремих випадках є ініціатором запиту. Тому психологу варто чітко диференціювати зміст запиту з метою визначення можливості опосередкованої допомоги у вирішенні проблеми дитини. Ретельний аналіз запитів дозволяє спеціалісту виявити реальні труднощі дорослих стосовно дитини та побудувати обґрунтовану стратегію психологічного впливу.

Комплексне застосування зазначених напрямків дозволяє дослідити стартові можливості та динаміку розвитку дитини з емоційними порушеннями, надати допомогу оточуючим її дорослим у вирішенні завдань розвитку, навчання, виховання, соціалізації дошкільника. Процес здійснення супроводу вимагає високого рівня професіоналізму не тільки психолога, але й адміністрації закладу, вихователів, соціального педагога, їх готовність до системного аналізу проблемних ситуацій та організації діяльності, спрямованої на їх вирішення, а також залучення до цієї роботи батьків.

Труднощі в здійсненні психологічного супроводу в значній мірі обумовлені складною структурою та різними причинами виникнення порушень, а це своєрідно проявляється в специфічних особливостях розвитку дошкільників. В результаті проведеного теоретичного аналізу даної проблеми та аналізу спостережень за дітьми дошкільного віку з порушеннями емоційної сфери ми вважаємо, що правильно підібрані методи роботи з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей дітей здійснюють позитивний вплив на динаміку їх особистісного розвитку.

Висновки. Психологічне забезпечення процесу супроводу дитини з порушеннями емоційної сфери в умовах дошкільного закладу є важливим напрямком діяльності дитячого психолога. Оскільки супровід ми розглядаємо як систему психологічних впливів з метою навчання, виховання та розвиток потенційних можливостей дитини, тому робота психолога повинна бути

спрямована на створення спеціальних умов для її повноцінного розвитку, на розробку моделі основних напрямів діяльності та комплексної програми психолого-педагогічного супроводу дитини з порушеннями емоційної сфери.

Список використаних джерел

1. Битянова М.Р. Организация психологической работы в школе / М.Р.Битянова. – М.: Совершенство, 1997. – 298 с.
2. В мире детских эмоций: пособие для практ.работников ДОУ / Т.А.Данилина, В.Я.Зедгенидзе, Н.М.Степина. – 3-е изд. – М.: Айрис-пресс, 2007. – 160 с.
3. Детская практическая психология: Учебник/Под ред. проф. Т.Д.Марцинковской. – М.:Гардарики, 2000. – 255 с.
4. Казакова Е.И. Система комплексного сопровождения ребенка: от концепции к практике / Е.И.Казакова // Психолого-педагогические подходы к воспитанию: [материалы Всерос. науч.-практ.конф.]. – СПб., 1998. – С. 15 – 20.
5. Кононко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві): Навч.посіб. для вищ.навч.закладів / О.Л.Кононко. – К.: Освіта, 1998. – 255 с.
6. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения /М.И.Лисина. – М.: 1986.
7. Лебединський В.В. Емоційні порушення та їх корекція / В.В.Лебединський, О.С.Нікольська. – М., 1990.
8. Семаго М.М. Психолого-медико-педагогическое обследование ребенка. Комплект рабочих материалов /М.М.Семаго, Т.В.Ахутина, Н.Я.Семаго, Н.А.Светлова, М. И.Береславская; под общей редакцией М.М. Семаго. – М.: АРКТИ, 1999. – 138 с.
9. Семаго М.М. Организация и содержание деятельности психолога специального образования: методическое пособие / М.М.Семаго, Н.Я.Семаго. – М.: АРКТИ, 2005. – 336 с.

The article analyzes the theoretical, methodological and organizational areas of psychological support preschool children with emotional disturbances, proved the importance of support in pre-school. The above peculiarities of the child psychologist with children under school age, teachers and parents. The necessity to support the process preschooler use various forms of psychology: a comprehensive diagnosis, correction and developing work, counseling and psychological clearance teachers, parents, assessments, psychoprophylaxis further training and education of the child.

Keywords: psychological support, methods of psychological influence, emotional disorders, socialization, and adaptation.

Отримано: 11.02.2012 р.